

Ki kezdte? - A gyerekszegénység Tar Sándor novelláiban

Szegénynek lenni annyit tesz, mint szűkösségekben élni. Nem részesedni az élet gazdagságából, megfosztva lenni nem csak az anyagi, hanem a kulturális javaktól is, sőt, nem egyszer az emberi jogoktól is. A szegénység kiszolgáltatottságot jelent, nem csupán a szükségleteknek, hanem a különböző fegyelmező intézményeknek is, melyek jogot formálnak arra, hogy durván és érzéketlenül beavatkozzanak a szegény emberek életébe, akár családokat szakítva széjjel. A szegény ember nem ura a saját sorsának, és rendkívül korlátozottak a lehetőségei arra, hogy képességeit fejlessze, tanuljon, és ezáltal jobb munkája, jobb élete legyen. A szegénység azonban nem csupán az életlehetőségek, hanem a tudat radikális beszűkülését is jelenti: aki nap mint nap a túlélés miatt szorong, az nem lát tovább a mánál és a létfenntartás parancsánál.

Szociológusok és pszichológusok mutattak rá arra, hogy a szegénység és a nélkülözés milyen mentális károkat okoz, hiszen akkora terheket rak az ember kognitív képességeire, hogy képtelenné válik szélesebb, vagy akár csak más perspektívából tekinteni saját magára és saját életére –ahogyan ezt a szociális munkások, családsegítők is nap mint nap tapasztalják. Klasszikus csapdahelyzetről van szó: a szegénység nem csak következménye a rosszul alakult életkörülményeknek, hanem oka is annak, hogy nem, vagy csak nagyon nehezen lehet ezeken változtatni. A tanult tehetetlenség valamint a kitérésre való képtelenség azonban nem csak a szegény emberre vonatkozik, hanem a szegény ember gyerekére is. Kutatások sora és a mindennapi tapasztalat is igazolja, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek sokkal nehezebben boldogulnak az iskolában, majd az életben, a magyar iskolarendszer pedig híres-hírhedt arról, hogy képtelen kompenzálni a családból hozott hátrányokat, sőt, fokozza a lemaradást. A szegénységben felnőtt gyerek nagy valószínűséggel örökölni fogja nem csak a szegénységet magát, de azokat a stratégiákat is, melyek képtelenné teszik arra, hogy boldoguljon az életben, és kitörjön a rá kiszabott szűkösségből. Mindez pedig nem csupán a lecsúszott rétegek jövőjét veszélyezteti, hanem az egész társadalomét. A gyerekszegénység eltérése, a vele szembeni közöny nem más, mint a jövő felélése.

Kevesen tudtak annyit a magyar irodalomban a szegénységről, mint Tar Sándor. Láta okait, ismerte következményeit; nagyon jól ismerte azt a kört, melyből a rossz helyre született ember csak nagyon nehezen tud kitörni. Hiszen neki sem sikerült; végül visszahullott oda, ahonnan minden erejével ki akart kapaszkodni. Az élet és az irodalom nála a lehető legszorosabban összefonódik egymással; arról írt, amit ismert, amit megélt, amit megtapasztalt. Ez pedig a szegények, bolondok, alkoholisták, munkások, világa volt; az az orrunk előtt fortyogó purgatórium, ami mintha nem is létezne a mindenkori hatalmak és döntéshozók számára.

„a tyúkszaros, tehéntrágyás udvar”

Nincs értelme és helye annak, hogy itt nagyobb elméleti kitérőt tegyünk a referencialitás, a szociografikus irodalom és a realizmus kérdései felé¹, annyit azonban bizonyosan állíthatunk, hogy Tar írásművészetében a megélt, megtapasztalt életanyag

¹ A Tar-szakirodalom egyik legtöbbet tárgyalt kérdése a szerző realista látás- és írásmódja, ennek szociografikus valamint szürreális-groteszk iránya. Ld. pl. Böhm Gábor: *Regény és novella között. Szociografiai látásmód és mikrorealizmus Tar Sándor Szürke galamb című regényében*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Befejezetlen könyv*. Budapest, Kijarat Kiadó, 2012.; Kálai Sándor: *Az apa és a gyár = Alföld*, 2000/3.; Kálmán C. György: *Aki a beszéd-nélküliekért beszél (Tar Sándor: A te országod) = Beszélő*, 1993. június 5.; Keresztury Tibor: *Nekünk már késő. Tar Sándor: A mi utcánk = Jelenkor*, 1996/2.; Lengyel Imre Zsolt: „Nincs vége” *Megjegyzések Tar Sándor Mért jó a póknak? című kötetének újraolvasásához = Jelenkor*, 2014/7-8.; stb.

formálódik irodalommal. Ő maga a munkások világában érezte magát otthon, valamint gazdag élményanyaga volt a városi és a falusi szegények világából is. Élete vége felé pedig ő is az utóbbiak népes táborát gyarapította. Mint ahogyan az elején is, hiszen viszonylagos jólétet csupán a Kádár-rendszerben betöltött gyári munkás állásai valamint besúgói tevékenysége biztosítottak számára.

Gyerekkorában ő maga is testközelből volt kénytelen megismerni a szegénységet, és az összes vele járó testi-lelki küszködést, hiszen szegény, falusi családból származott, ahogyan néhány vele készült interjúban be is számol erről. A Debrecen környékén fekvő Hajdúsámsonon született 1941. április 5-én, szegényparaszti családba. Családjával egy a falutól távol eső tanyán élt, öten egy szoba-konyhás házban, falusi szokás szerint a konyhát lakták mind az öten. A gyerekek a tanyáról jártak be a 3 kilométerre levő iskolába is. Jární úgy tanult meg, hogy egy nagy kutya szőrébe kapaszkodott, az hurcolta magával „a mindig tyúkszaros, tehéntrágyás udvaron”². Amikor bejöttek az oroszok, a katonaszökevény apát két napig a sarokba állították³, de túlélte a megszállást. Szoba-konyhás házban éltek, és a ház körüli munkákból a gyerekeknek is ki kellett venniük a részüket, a kor szokásának megfelelően.

Az ötvenes években nagy volt a szegénység, sokan küzdöttek megélhetési gondokkal, de visszaemlékezései szerint gyerekként mégis szerette a Rákosi-rendszert, hiszen mindig történt valami, ami a gyerekeknek mulatsággal szolgált, de persze a felnőtteknek nem⁴. Nem éheztek ugyan, de úgy emlékszik, hogy az ennivaló sosem volt elég, és gyerekkorát általában is elég sanyarúnak tartotta. A rendszer abszurditásai közé tartozik, hogy kókuszdiókat ültettek az egyik irtásra, amit aztán a disznók kitúrta a földből, amiért majdnem leültették az apját⁵. Akiről azt is meséli, hogy „nehezen kezelhető ember”⁶ volt, az alkoholt sem vetette meg, „és ebből olykor kisebb-nagyobb katasztrófák támadtak”⁷. Az apja amúgy sem nagyon szerette, nem is tartotta sokra, mert őt már nem akarták, harmadik gyerek lett.

Két testvére volt, a bátyja otthon maradt földet művelni, míg Tar Sándor és a nővére az anyjuk kívánságának megfelelően érettségig tudott szerezni. Ez abban a korban már nem volt különleges kiváltság, ám a mélyszegénységből érkező gyerek számára küzdelmes volt a felemelkedés útja, hiszen a kollégiumban is folyamatosan a pénztelenséggel küszködött, sokszor a legszükségesebb taneszközökre sem volt telt. Kirekesztettnek érezte magát, és szégyellte a család szegénységét.

Mindezek a gyerekkori élmények vissza-visszatérnek a novellákban, noha túlzás lenne azt állítani, hogy a novellák és az életanyag között pontról pontra megfelelés lenne. A *Ványa*⁸ című novella például tartalmaz néhány olyan elemet, melyekről Tar is beszél a vele készült interjúban. Nem is annyira a családi élet leírása, hanem a kollégiumi életé lehet ismerős a szerző elbeszéléseiből. Az, hogy magányosnak érezte magát az otthonban, nem volt pénze moziba, színházba, kirándulni járni a többiekkel. Ez a belső monológot imitáló novella is egyes szám első személyben íródott, akár csak a szintén gyerekkori élményekből táplálkozó *Elejétől a végéig* című novella, melynek dokumentarista jellegét a végén és az elején levő idézőjel is megerősíti.

A névtelen mesélő az apja iszákosságával kezdi visszaemlékezéseit. Ez az apatípus rendre visszatér Tar novelláiban, hiszen az általa centiről centire feltárt, „lidérces, keleti

² Jeney Gyula: „Nekünk már nem lesz forradalmunk... dologgá, tárgygyá váltunk” – *Levélinterjú Tar Sándorral* – = *Eső Irodalmi Lap*, 2005/4. = <http://jenei.esolap.hu/interview/view/9>

³ Az apa sarokba állítása jelenik meg az *Apánk még élt* című novellában is, a *Lassú teher* című kötetben.

⁴ http://www.tarsandor.hu/pdf/tar_sandor_08.pdf

⁵ A *Jövőre másként* című novellában makkot túrtak ki a disznók, ami miatt az apának bíróságra kell járkálnia.

⁶ Jeney Gyula: „Nekünk már nem lesz forradalmunk... dologgá, tárgygyá váltunk”

⁷ Uo.

⁸ In: *A te országod*. Budapest, Századvég, 1993.

sávban”⁹ az alkoholizmus mindennapos probléma, amivel már gyerekként szembesülnie kellett – hogy majd aztán élete vége felé maga is másolja ezt a mintát, noha a novellában még így fogalmaz: „apámra nem akartam hasonlítani, mert az ivott”¹⁰ (245). Az apa minden ünnepen berúgott, ilyenkor kiverte a családját a házból, és terrorizálta feleségét és gyerekeit. A család szegénységére külön teherként rakódott az apa alkoholizmusa, ami miatt az erőszak a mindennapok részévé vált. Az apát alkoholizmusa miatt a téészen leváltották posztjáról; „megtették brigádvezetőnek, de ott nem tudott számolni, a nevét is alig tudta leírni, meg ivott állandóan, így aztán leváltották. Akkor megharagudott, szidott mindenkit, gyűlölt, nem nagyon járt dolgozni se...” (249). A narrátor jellemzése alapján az olvasó arra az agresszív, frusztrált, kötekedő embertípusra ismerhet, amelyik sikertelenségéért mindig másokat okol, holott a kudarcokért ő maga is felelős – ha nem is teljes mértékben.

Az alkoholizmus ugyan nem kizárólag a szegény sorban élők betegsége, de a kis jövedelmű, alacsony iskolázottságú rétegekben jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy az ezekben a családokban felnövő gyerekek se tudjanak kilépni ebből a körből, vagyis ahhoz, hogy rosszul tanuljanak, ne tudjanak megfelelő képzettséget szerezni, korán családot alapítsanak, maguk is szegénységben éljenek, s gondjaik elől ők is alkoholba meneküljenek. Mint ahogyan a szülői agresszió is öröklődik nemzedékről nemzedékre. Ez a képlet rendre felbukkan Tar novelláiban is, mint ahogyan a kitörésre tett (többnyire reménytelen) kísérletek is. Távol áll tőle minden idealizálás; nála a szegény emberek nem romantikus, mesebeli hősök. Nem nemes lelkű, tiszta szívű, egyenes gerincű, becsületes szegényemberek, hanem sok esetben bizony a nélkülözésekbe testileg-lelkileg belenyomorodott, alkoholizmusba menekülő, iskolázatlan, erkölcsökben és érzésvilágukban primitív emberekről van szó.

A novella narrátora az iskolás évekre is keserűséggel emlékszik: „csupa kínlódás az egész” (248). Egyrészt messze volt az iskola, három kilométernyire a tanyától, ahol a család lakott, és a gyerekeknek nem volt meleg ruhájuk még télvíz idején sem. Az apa is inkább hátráltatta, mint segítette a gyerekek tanulását, hiszen ha berúgott, „leverte a lámpát a falról, a petróleum ráömlött a könyvre, füzetre, venni kellett másikat, átmásolni, hát, szóval senkinek sem kívánom” (248). A gyerek így is „szinkitűnővel” végezte el az iskolát, és az is egyértelmű volt, hogy tovább kell tanulnia, noha az apa ezt is ellenezte. A gyerek aztán kollégiumba került, ahol mindig is idegennek érezte magát – ahogyan az már a *Ványa* című novellában is olvasható volt -, míg bátyja otthon maradt, a földet művelni.

A nehezen kiküzdött tanulás ellenére a kitörés mégsem sikerült. Az immár felnőtté ért gyerek érettségit szerzett ugyan, ami a saját közegében és korában nagy szó volt, ám amikor ezzel a munkaügyön jelentkezett, csak betanított munkási állást tudtak neki ajánlani. S mivel el kellett tartania magát, kénytelen volt elfogadni ezt. A család számára is mélységes csalódás volt ez a „karrier”, az apa fel is hánytorgatta, hogy ezért nem volt érdemes taníttatni. Ebből nagy veszekedés kerekedett, melynek az lett az eredménye, hogy a fiú megfogadta, hogy visszafizeti azt a pénzt, amit a taníttatására költöttek – holott ő is az apja szemére vetette, hogy „amit már eddig megivott, azért egy házat adnának a városban” (258). A végén a narrátor kénytelen ezzel summázni az életét: „a végén talán mégis csak apámnak lesz igaza, hogy nem lesz belőlem semmi” (266) – vagyis a verkli megy tovább.

görbe utcák

*A mi utcánk*¹¹ című novellafüzér vagy kisregény egy lerobbant, a falu szélére szorult mikrotársadalmat mutat be, azon belül pedig azt, hogy termeli magát újra a szegénység generációról generációra. A Görbe utca lakói előtt minden perspektíva megszűnt, nincsenek

⁹ Kemény István: *A vegetálás szépsége*. In: *Alföld*, 1996/5. 83.

¹⁰ Tar Sándor: *Elejétől a végéig*. In: *A te országod*. Budapest, Századvég Kiadó, 1993.

¹¹ Budapest, Magvető, 1995.

célok az életükben és nincs lehetőségük a kitörésre. Néhányan még ámíjtják magukat azzal, hogy egyszer majd jobbra fordul az életük; kapnak munkát, és el tudnak költözni – de ez senkinek sem sikerül. Az utcában honos reménytelenség és jövőtlenség időset és fiatalot egyaránt fogva tart, és a szülők a gyerekeikre örökítik a tanult tehetetlenséget. „A férfiember tizennégy-tizenöt éves korától dohányzik, pár év múlva inni kezd, kijárja valahogy az iskolát, aztán megjár néhány gyárat, üzemet a városban, de kevésnek van ereje végleg elmenni.” (75).

Ezt a reménytelen körforgást illusztrálja a „kicsi lány” története is. Apja, Béres kimondhatatlanul boldog volt, amikor született, fizetett a kocsmában főnek-fának. A szülők Rózsának akarták keresztelni a gyermeket, ám a hivatali önkény megmásította szándékukat: az anyakönyvvezető szerint ilyen név nincs, így Rozáliát írt be a nagy könyvbe. Ez a gesztus is mutatja, hogy az állam az őt képviselő hivatalnok által ront bele az állampolgár személyes szférájába, és kisajátítja magának a névadás szabadságát, vagyis a szegény embertől elveszi a jogot, hogy maga adjon nevet gyermekének. A névadás márpedig minden kultúrában rendkívül fontos aktus, hiszen a név egy személy identitásának egyik legelemibb részét alkotja. Jelen esetben azonban a végeredmény az, hogy a kislány egyaránt gyűlöli a Rózsa és a Rozália nevet is, hiszen megtudja, hogy az utóbbit egy tehén is viseli az utcában. Az állam olyan nevet adott neki, ami gúnynévként szolgált az adott közegben, vagyis a név által mintegy már eleve kijelölte a helyét a társadalomban, és kudarcra ítélte az életét.

De nem elég, hogy egy tehén nevét viselve látott neki az életnek a kicsi lány, ehhez jött még szokatlan, száznyolcvan centis magassága és a mérhetetlen szegénység, amiben a szüleivel élt. A mi utcánk narrátora tárgyilagosan meséli el Rozália cseperedésének körülményeit. A kislány életének két fontos csomópontja volt: az egyik az, hogy minden gusztustalanságot megkóstolt, amit talált, tehénürüléktől, kutyaszaron át a levágott körömig, a másik pedig az, hogy hasonló étvággal látott neki a szexuális életnek is, már egészen kicsi korában. „Nem érdekelt, hogy melyik fiú hogy néz ki, neki mind egyforma volt, ha simogatni kezdték, úgyis lehunyta a szemét, ha ő simogatott, akkor is. Ennyi szép volt az életében.” (47).

A kicsi lányt gyerekkorában szép ruhákba öltöztették, a haját ápolta az anyja - aztán egyszer csak rosszra fordult minden. A haját meggyújtotta az egyik fiú, mert a lány vonakodott. Az iskolában kiállították a sorból, vagyis a gyerek fejlődéséért felelős oktatási intézmény jelölte ki a helyét a közösségen kívül – eldöntve ezzel a gyerek sorsát. Aki ekkor már „mindent tudott.” [...] Azt is tudta, hogy ők szegények, apja-anyja írástudatlan, tudja az egész utca, és ez rosszabb, mint a bűn, szégyellni kell.” (48). A lány kétszer megbukott, de azért elvégezte az iskolát, az apja pedig arra biztatta, hogy menjen férjhez, „csináltassa fel” magát. Ez hamarosan meg is történt.

Az utcában a többi lány is hasonló sorsra jutott. Amikor gyerekek voltak, általában a szülőknek is volt még munkájuk, jobban éltek, aztán mire felcseperedtek, addigra már tönkrementek a házasságok, elszegényedtek a családok. A gyerekek az iskolában csak bukdácsolnak, senki sem foglalkozott velük. A szülők ittak, veszekedtek. Sós Kati apja is beteg volt, így a gyerekek kellett a disznókat gondozni, és elvégezni minden ház körüli munkát. A fiú, akit szeretett, tehetősebb családból származott, volt biciklijé, jó ruhája, és ha foglalkozott is a lánnyal, csak lekezelően, nem tekintette egyenrangúnak. A szegény lány nem méltó partner; a gazdag fiú más mellét fogdossa, pedig Sós Kati is odatartotta a magát.

Tar számos novellájában jelenik meg a gyerek-szülő viszony, melyet a gyerek teljes kiszolgáltatottsága jellemez. Amennyire a szülő kiszolgáltató a körülményeknek és a fegyelmező intézményeknek, legalább annyira a gyerek is a szülőnek. S mint az *Elejétől a végéig* című novellában, Tar itt sem idealizálja a családi viszonyokat: láthatjuk, ahogyan a nélkülözés szétmarja az emberi tartás, az emberség utolsó maradványait is. A „kicsi lányt” az apja azért is biztatta arra, hogy keressen magának egy férfit, mert előfordult, hogy részeg állapotban ő maga feküdt be a lány mellé – aki lerugdosta a földre.

A Tar-életmű egyik legerősebb darabja a *Lassú teher* című novella¹², mely egy apa és kisfia történetét meséli el. Kettejük párbeszédéből hamar kiderül, hogy a gyereket csúfolják a társai, azt mondják neki, hogy csoró és sovány. A férfinban felhorgad az önérzet maradéka, és visszautasítja a vádakat, bár elsírja magát. A bevezető párbeszéd után kiderül, ki ez a két ember, és mit csinálnak: szegényes ruhában várakoznak az állomáson, várják a vonatot. Amikor megérkezik, fölkászálódnak rá, és kezdetét veszi a mutatvány: az apa a nyakában lógó harmonikát nyekeregteni, a gyerekek pedig énekelnie kellene, de nincs kedve, utálja az egész helyzetet, és egyfolytában annak a fiúnak a szavai járnak a fejében, aki az iskolában csúfolni szokta.

Ahogy haladnak az események, egyre világosabb lesz, hogy a gyereket mennyire érzékenyen érinti ez a gúnyolódás, hiszen találva érzi magát: tudja, hogy megalázó a kéregetés, amit a vonaton csinálnak, tudja, hogy rosszul öltözöttek, tudja, hogy tényleg nagyon szegények, és azt is nagyon jól tudja, hogy ezen az apa semmit nem tud változtatni. Legalábbis tettel nem, de amikor idegeneknek elmeséli az életét, akkor sok mindent megmásít, kiszínezi, és ezt a gyerek szintén nehezen viseli.

A férfi a vasútnál dolgozott, ott nyomorodott meg a fél lába is, majd nagy erőfeszítések árán megtanult ismét járni, ha kacsázva is. A felesége viszont elhagyta, mert undorodott tőle. S ahogy haladunk a történetben, lassan kiderül, hogy a fia is egyre jobban viszolyog az apjától: a szegénységétől, a kiszolgáltatottságától, az iszákosságától, az önbecsapástól és mások becsapásától. Szemtanúja annak, hogy az apja folyton megalázó helyzetekbe kerül, és egy részeg társaság a szemébe vágja: „húzd el innen a beled, nem érsz semmit” (218), őt magát pedig úgy kezelik, mint az apa tartozékát. Aztán kidobják őket a vonatból, és a sínek mellett várják, hogy jöjjön egy lassan közlekedő tehervonat, amire fel tudnak kapaszkodni. Jött is, a gyerek hamar felugrott rá, az apa próbálta követni, de amikor megfogta a lépcsőt, rúgást érzett az arcában, egymás után kettőt. A gyerek lerugdosta a vonatról, kirugdosta az életéből.

koldusoperett

Az előző novella gyerek-hőse a nyomor és a vele járó megalázottság miatt taszította el az apját magától, a *Túlélési gyakorlatok*¹³ című, rövid, tömör és hátborzongató „Bildungsroman” pedig azt mutatja be, milyen stratégiákat dolgoz ki egy egyedül és munka nélkül maradt apa két gyerekkel a túlélésre, és mire neveli fiait. Az ő felfogása gyökeresen eltér az előző apától: nem alázódik meg, nem könyörög adományért, hanem elveszi, ami szerinte neki és a szeretteinek jár. Felesége hazament az anyjához a lányukkal, mert az legalább őket tudta segíteni a nyugdíjából, az apa viszont a két fiúval a városban próbált boldogulni.

Az egyes szám első személyben elmesélt novella így kezdődik: „a legnehezebb az volt, míg a fiaimnak el tudtam magyarázni, hogy nekünk azért nincs, mert a mi részünket ellopták a gazdagok. És hogy azt vissza kell szerezni” (5). Vagyis szó sincs jámbor beletörődésről, az apa fellázad az ellen a rend ellen, melyben ő a családjával nem tud tisztességesen megélni. Lázadása nem követ semmilyen ideológiát, nem arról van szó, hogy tudatosan fordulna a fennálló hatalmi és gazdasági-társadalmi viszonyok ellen, és egy emberségesebb világért harcolna, hanem lázadása egyéni és elszigetelt. Felismeri, hogy az őt körülvevő világban farkastörvények uralkodnak, vagyis neki is ezek szerint kell küzdenie, ha talpon akar maradni. Így aztán lázadása nem is lázadás igazán, hanem inkább alkalmazkodás, hiszen őt is a maga képére formálja az a rendszer, mely tömegeket hagy megélhetés nélkül.

¹² In: Tar Sándor: *Lassú teher*, Budapest, Magvető, 1998.

¹³ In: Tar Sándor: *Az alku. Gonosz történetek*. Budapest, Noran, 2004.

Míg a fenti novellákban a szegények szegénységének az oka az volt, hogy megfosztották őket azoktól a javaktól, melyek birtokában emberhez méltó életet lehet élni, és azoktól a lehetőségektől, melyek által az ember élete kiteljesedhet, itt azt láthatjuk, hogy a megfosztott és kizsákmányolt ember megpróbálja visszaszerezni azt, amit elvettek tőle. Természetesen nem törvényes eszközökkel, és főleg nem etikus módon. Az apa felismerte, hogy abban a világban, melyben ő a családjával nem tud megélni, nem érvényesek a törvények és nem érvényes a morál. A törvény a gazdagok eszköze, hogy kifosszák a szegényeket, akiket semmiféle törvény nem véd. A morál is a gazdagoknak kedvez: „az a jó, a rossz, az igazság, a becsület, a tisztesség, amit ők annak mondanak. Így aztán az is igazságos dolog, hogy rólunk az Isten se gondoskodik, még azt sem hagyja, hogy dolgozzunk” (7). Mintha Brecht sorai visszahangoznának 80 év távolából: „erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral” [„első a zabálás, aztán jön csak a morál”]. Az ő fiai pedig kamaszok, sohasem tudnak eléggé jóllakni.

Az apa kénytelen volt belátni, hogy ő márpedig nem fog munkát kapni, ezért máshogyan kell fenntartaniuk magukat. Rendkívül tanulékony, hamar feltalálja magát, és rájön, hogyan tudja olcsón fenntartani a háztartást és a két fiút ellátni. Honnan lehet zöldséget szerezni, hogyan tudja fedezni a cigarettaszükségletét, hogyan tud egy kevés rossz húsból ehető ételt készíteni. Az *Elejétől a végéig* apafigurájával ellentétben a gyerekei jólléte fontosabb számára, mint az alkohol, amit amúgy maga sem vet meg, de „nem ihatom el a fiaim szája előtt az ételmezt” (15).

A férfi folyamatosan próbálkozik munkát találni, ám sikertelenül. Tudja, hogy róla és a hozzá hasonló százazrekről már lemondtak, ők már fölöslegesek. A fiait már erre tanítja: „nem kérni, könyörögni, nem koldulni, hanem elvenni, mert az jár nekünk! Az a mi részünk!” (22). És arra, hogy könyörtelennek kell lenni az életben, nem szabad megbízni senkiben, nem szabad szeretni senkit, semmi más nem számít, csak a pénz. A két gyereket nem is kell nagyon biztatni: az iskolában már terrorizálják a társaikat, szalámis kenyeret hordatnak maguknak a gyengébbekkel. Nem tanulnak, ellenben még az apa is elcsodálkozik, hogy mennyire kikupálódottak, mennyire tisztában vannak a kerülő utakkal. Büszke is rájuk: „ezek a fiúk már többet tudnak, mint én. És ez jó, mert már rég eldöntöttem, hogy gengsztert nevelek belőlük ebben a gengsztervilágban. Jól haladnak. Nem én kezdtem” (30).

Az utolsó sor, mely egyben a novellát is zárja, a felelősség kérdését veti fel. Az apa meggyőződése szerint nem ő tehet arról, hogy ebben a világban ő és a fiai csak tisztességtelen úton tudnak boldogulni. Nem ő kezdte, vagyis nem ő a felelős azokért a körülményekért, melyekhez alkalmazkodniuk kell a túlélés érdekében. Elbeszéléséből egy kegyetlen és minden emberi részvétet, szolidaritást, könyörületet nélkülöző világ rajzolódik ki, s számára csak két választás marad: vagy ők is farkasok lesznek a farkasok között, vagy pedig elsüllyednek a nyomorban. A férfi az előbbi választotta. A körülményeket azonban nem ő teremtette, mint ahogyan Tar összes többi hőse vagy inkább antihőse sem tehet arról a világról, melyben valahogyan boldogulnia kellene. A kicsi lány nem tehet arról, hogy olyan nevet kapott, amit nem szeret, és arról, hogy a szülei szegények, betegek és isznak. Az *Elejétől a végéig* hőse sem tehet arról, hogy az apja agresszív és alkoholistá, a család pedig mélyszegénységben él, és hiába próbálkozik, nem tud kitörni. Mint ahogyan az apját a vonatról lerúgó kisgyerek sem tehet arról, hogy nélkülözve és megalázottan él. Nem ők kezdték.